

Opieka i wychowanie

w instytucjach wsparcia społecznego

Diagnoza i kierunki rozwoju

redakcja naukowa:
Renata Szczepanik
Joanna Wawrzyniak

Recenzja
prof. dr hab. Danuta Urbaniak-Zajac

Projekt okładki
Joanna Niekraszewicz

Redaktor prowadzący
Iwona Morawska

Skład komputerowy
Monika Poradecka

Korekta
Iwona Cłapińska
Urszula Dobrzańska

© Copyright by Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
Łódź 2012

Wydanie pierwsze
ISBN 978-83-7405-602-1
publikacja elektroniczna
(numeracja stron na podstawie
papierowego wydania z 2012 r.)

Wydawnictwo
Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi
90-222 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 64
tel./fax (0-42) 63 15 926
wydawnictwo@ahelodz.pl
www.wydawnictwo.ahelodz.pl

Spis treści

Wstęp.....	7
------------	---

Rozdział I

Instytucjonalny system przeciwdziałania sieroctwu społecznemu

Mirosława Gawęcka

Transpozycja wychowania instytucjonalnego w świetle analizy porównawczej instytucji totalnej i symbolicznej.....	17
--	----

Agnieszka Klaus-Strożek, Ewelina Czarnecka

Inteligencja, motywacja do nauki i lęk szkolny u wychowanków pogotowia opiekuńczego i domu dziecka.....	37
---	----

Rafał Adamczewski

Cóż znaczy (dla mnie) dzisiaj być rodzicem zastępczym? Próba autonarracji.....	59
---	----

Mirosław Wątroba

Społeczno-prawne ramy funkcjonowania placówek wsparcia dziennego	69
--	----

Waldemar Basak

Miejsce ośrodków wsparcia dziennego w systemie pomocy dzieciom zagrożonym społecznie	79
--	----

Rozdział II

Zapobieganie niedostosowaniu społecznemu i przestępczości

Andrzej Bałandynowicz

Rodzinne domy terapeutyczne w systemie profilaktyki przestępczości nieletnich 95

Justyna Kuształ

Zasada podmiotowości w pedagogicznych działaniach profilaktycznych i pomocowych 117

Małgorzata Michel

Streetworking – odpowiedź na potrzeby „dzieci ulicy”. Alternatywa czy uzupełnienie tradycyjnego systemu opieki i wychowania? 127

Daria Modrzejewska

Predyspozycje wychowawcze osób realizujących zadania z zakresu profilaktyki w szkole 141

Wanda Baranowska

Szkoła wobec ucznia z ADHD. „Profesjonalny” proceder wzmacniania wykluczenia społecznego 147

Krzysztof Wilski

Socjoterapia. Idea i praktyka 161

Paweł Żak

Placówki opiekuńczo-wychowawcze i resocjalizacyjne. Pomoc czy nadużycie? 169

Bożena Gulla

Zachowania manipulacyjne wychowanków instytucji o charakterze resocjalizacyjnym 179

Renata Szczepanik, Krzysztof Soboński

Status społeczno-zawodowy funkcjonariusza Służby Więziennej w Polsce 193

Rozdział III

Wsparcie instytucjonalne osób dorosłych

Olga Czerniawska

Wokół pedagogiki miejsca 227

Małgorzata Kosiorek Dom pomocy społecznej jako instytucja totalna	233
Joanna K. Wawrzyniak Instytucjonalne formy opieki i wsparcia osób starszych w wybranych krajach Europy	245
Agnieszka Morawiak Doświadczenie zmiany społecznej w życiu człowieka starego	257
Edyta Kędra Wsparcie społeczne i pomoc osobom starszym	271
Ewa Bilska Zapotrzebowanie na zmiany w instytucjach wspierających, czyli: „żeby mój szef nie przeszkadzał mi w pracy	281
Katarzyna Front Zjawisko wypalenia zawodowego pracowników domu pomocy społecznej	301
Joanna Cichła Niebieska Karta w prawno-społecznym systemie przeciwdziałania przemocy w rodzinie	309
Joanna Swędrak Walka o każdy dzień – czyli o „wsparciu” niepełnosprawnych w ramach pseudointegracji	327
Andrzej Zbonikowski Psychoedukacja jako forma wspierania rozwoju osobowości człowieka dorosłego	339

Wstęp

Truizmem jest twierdzenie, że rodzina jest niezastąpionym środowiskiem wychowania i opieki nad dzieckiem oraz młodzieżą, a także głównym miejscem zaspokajania potrzeb psychospołecznych osób dorosłych i starszych. Coraz częściej mówi się i o tym, że rodzina może również przejąć od szkoły i z powodzeniem realizować zadania edukacyjne wobec młodego pokolenia (tzw. edukacja domowa). W opozycji do tradycyjnych, instytucjonalnych form opieki i wychowania kreśli się idee alternatywnych, rodzinnych form wsparcia. Na jednym biegunie znajdują się domy dziecka – na przeciwnym rodzinne domy dziecka; pogotowia opiekuńcze – zastępcze rodziny interwencyjne; zakłady wychowawcze i resocjalizacyjne dla nieletnich przestępców – rodzinne domy wychowawcze (*family teaching*). Nawet w odniesieniu do dorosłych przestępców organizuje się takie formy resocjalizacji, w które nie wpisuje się całkowita izolacja społeczna (np. monitoring elektroniczny, areszt domowy). Niestety, wszystkie te zmiany pozostają głównie w formie deklaracji i postulatów. W Polsce rozwój rodzinnych form opieki zastępczej, wychowania i resocjalizacji jest zbyt powolny w stosunku do rzeczywistych potrzeb. Wciąż dominuje instytucjonalny system opieki, wychowania i resocjalizacji nad rodzinnym. Instytucje opieki całkowitej są ciągle znaczącym, a nawet w wielu przypadkach niezastąpionym, ogniwem systemu wsparcia społecznego.

Niewątpliwie niezastąpioną formą instytucjonalnego wsparcia społecznego są placówki przeznaczone dla osób starszych. Postulaty życze-

niowe pedagogów rodzinnych dotyczące międzypokoleniowej transmisji opieki i wychowania w rodzinie (wnukowie–dziadkowie, dorosłe dzieci–starzy rodzice) w praktyce nie funkcjonują. Procesy indywidualizacji dotykające członków rodzin i całe rodziny, przeobrażenia w zakresie struktury społecznej rodziny, ról i pozycji jej członków, powodują, że tradycyjny model, w który wpisują się powyższe postulaty, nie działa. W jednopokoleniowej rodzinie brakuje miejsca na organizację opieki nad osobami starszymi i wobec tego niezbędny oraz naturalny wydaje się rozwój instytucji, która ją w tym względzie zastąpi.

Opieka i wychowanie instytucjonalne zmienia się we wszystkich sferach swojego funkcjonowania. Przeobrażenia te dotyczą zarówno struktury formalno-organizacyjnej, jak i wewnętrznej. Rozwojowi podlegają formy sprawowania opieki oraz wychowania. Kwestią niepodlegającą wątpliwości jest idea i praktyka respektowania podmiotowości i indywidualności jednostki pozostającej pod wpływem owych instytucji. Obserwujemy systematyczny rozwój teorii i praktyki związanej z ochroną praw człowieka w zakładach. Zmiany obejmują także kwestie kwalifikacji i kompetencji osób podejmujących się realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych. Identyfikowane są nowe problemy i patologie, takie jak zaniedbanie, przemoc, mobbing, wykorzystywanie seksualne, wypalenie zawodowe, korupcja, wykluczenie itp. Jakie są formalno-prawne przeobrażenia współczesnych instytucji opiekuńczo-wychowawczych? Jakim zmianom podlegają wewnętrzne struktury placówek? W jakim kierunku podążają te zmiany? Jakie przemiany dokonały się w zakresie funkcji realizowanych przez współczesne instytucje? Jaki wpływ ma opieka i wychowanie instytucjonalne na wzmacnianie mechanizmu wykluczenia społecznego? W końcu pojawia się pytanie o problemy osób objętych pomocą i oddziaływaniem instytucji opiekuńczo-wychowawczych: dzieci, młodzieży, dorosłych, seniorów. Na te i wiele innych pytań próbują odpowiedzieć autorzy poszczególnych artykułów stanowiących zawartość niniejszego opracowania. Poruszane w książce zagadnienia daleko wybiegają poza obszar poszukiwań jedynie pedagogicznych i stanowią przedmiot rozważań prawników, kryminologów, socjologów, psychologów i pracowników socjalnych.

Pierwszą część opracowania zajmują artykuły dotyczące instytucjonalnego systemu przeciwdziałania sieroctwu społecznemu. Najważniejsze zagrożenia związane z oddziaływaniem instytucji opieki

całkowitej przedstawia Mirosława Gawęcka w tekście pt. *Transpozycja wychowania instytucjonalnego w świetle analizy porównawczej instytucji totalnej i symbolicznej*. Autorka wskazuje na instytucje opieki i wychowania jako instrumenty kontroli społecznej stosowanej przez „grupy dominujące”, której istotą jest przemoc symboliczna. Charakteryzując instytucję opiekuńczo-wychowawczą przez pryzmat cech instytucji totalnej, autorka demaskuje mechanizmy patologizujące rozwój wychowanka, wskazuje na konsekwencje psychospołeczne, a także zwraca uwagę na kierunki możliwych przeobrażeń instytucji totalnych w stronę wychowawczą i opiekuńczą pożądaną, zgodną z ideą wsparcia społecznego postulowaną przez pedagogów społecznych.

Konsekwencje wychowania w instytucji opieki całkowitej w postaci zakłóceń rozwoju psychospołecznego dziecka opisują Agnieszka Klaus-Strożek i Ewelina Czarnecka w artykule pt. *Inteligencja, motywacja do nauki i lęk szkolny u wychowanków pogotowia opiekuńczego i domu dziecka*. Dzieci te charakteryzuje inteligencja poniżej przeciętnej (szczególnie w skali słownej), co świadczy o zaniedbaniach środowiskowych i dydaktycznych w funkcjonowaniu tych ośrodków. Wychowanków placówek opiekuńczych cechuje niski poziom motywacji do nauki i drugoroczność. Sytuacja ta pogarsza się wraz z wiekiem dzieci – im starsi wychowankowie, tym mniejszy zasób wiadomości, słownika, słabiej rozwinięte myślenie pojęciowe, większy lęk szkolny itd. Można nawet ryzykować tezę o wpływie sytuacji wzrastania w placówce opiekuńczo-wychowawczej na regres inteligencji u wychowanków.

Oddziaływanie instytucji opieki całkowitej jest nieskuteczne i niesie z sobą wiele zagrożeń. Jak już wspomniano, wydaje się, że alternatywą dla ich nieskuteczności są rodzinne formy wsparcia. Okazuje się jednak, że polski system wsparcia społecznego nie ma wypracowanych zadowalających standardów rozwoju i wspierania rodzinnych form opieki zastępczej dla dzieci z problemem sieroctwa społecznego. O problemach rodziny zastępczej pisze Rafał Adamczewski w artykule pt. *Cóż znaczy (dla mnie) dzisiaj być rodzicem zastępczym? Próba auto-narracji*. Przedstawione w tekście dylematy oraz przebieg zdarzeń związany z organizacją opieki nad osieroconym społecznie rodzeństwem małych dzieci daje możliwość wniknięcia w codzienność rodzinnego domu dziecka i poznanie rzeczywistości, w której żyją rodzice zastępczy i ich podopieczni. Autor wskazuje na słabości formalnoprawne funkcjonowania rodzin zastępczych, ale przede wszystkim pokazuje

pozorność skuteczności oddziaływania rodzin zastępczych. Urodziny opieki zastępczej nad dzieckiem osieroconym społecznie, zdaniem autora, ma charakter pozorny i sprowadza się głównie do formalnoprawnych aspektów organizacyjnych (małżeństwo zastępczych rodziców, małe, rodzinne grupy wychowawcze). W praktyce rodzice zastępczy pozostawiani są bez należytego wsparcia psychopedagogicznego i traktowani przedmiotowo przez urzędników systemu przeciwdziałania sieroctwu społecznemu dzieci. Zastępczy rodzice borykają się z poczuciem nadmiernego kontrolowania oraz chęci „przyłapania” ich na błędach ze strony instytucji nadzorujących.

W rozwój środowiskowych instytucji zapobiegających zagrożeniom społecznym dzieci i młodzieży wpisują się placówki wsparcia dziennego. O społeczno-prawnych ramach tychże piszą Mirosław Wątroba i Waldemar Basak. Autorzy podkreślają wychowawczo-profilaktyczne walory oraz różnorodność oferty tej grupy instytucji, które doskonale wpisują się w najnowsze trendy wychowania i opieki w środowisku naturalnym dziecka, bez konieczności oderwania go od rodziny.

Drugą część monografii poświęcono instytucjonalnym formom zapobiegania niedostosowaniu społecznemu i przestępczości. Tę część opracowania rozpoczyna grupa artykułów dotyczących alternatywnych form zapobiegania patologiom społecznym wobec tradycyjnych instytucji profilaktyki i resocjalizacji.

Opracowanie Andrzeja Bałandynowicza poświęcone jest rodzinnym domom terapeutycznym w systemie profilaktyki przestępczości nieletnich. Autor podkreśla, że w Polsce brakuje systemu wczesnego rozpoznawania objawów nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży, co w konsekwencji prowadzi do tego, że stanowią one przedmiot zainteresowań dopiero wtedy, gdy przejawiane objawy zachowań społecznie patologicznych nasilają się i multiplikują, wobec czego dziecko umieszczane jest w instytucjach resocjalizacyjnych o charakterze izolacyjnym. Słabo wykorzystaną instytucją wczesnej interwencji jest pedagog podwórkowy i rodzinny, natomiast w odniesieniu do dzieci i młodzieży z utrwalonymi cechami antagonistyczno-destrukcyjnymi – domy terapeutyczne. Opisywane przez autora domy terapeutyczne silnie wiążą się z ideą resocjalizacji w środowisku otwartym i stanowią przeciwwagę dla nieskutecznych, a nawet szkodliwych z punktu widzenia utrwalenia negatywnej tożsamości dewiacyjnej młodego człowieka – totalnych instytucji resocjalizacyjnych. O działaniach profilaktycz-

nych z perspektywy pedagogiki społecznej pisze Justyna Kusztal. Autorka wskazuje na specyfikę pedagogiki społecznej, jej przemiany oraz interdyscyplinarny charakter. Szczególną uwagę poświęca zasadzie podmiotowości realizowanej w teorii i praktyce działań profilaktyczno-pomocowych.

Przeciwnikami tradycyjnych, „zamkniętych” form pracy instytucjonalnej z dziećmi i młodzieżą zagrożoną społecznie są Małgorzata Michel i Krzysztof Wilski. Michel podkreśla, że tradycyjne działania opiekuńczo-wychowawcze i profilaktyczno-resocjalizacyjne są nieskuteczne i nie obejmują wszystkich grup dzieci i młodzieży. Specyficznych form wsparcia wymagają „dzieci ulicy”. Opisowany przez autorkę *streetworking* wpisuje się w nowoczesny model profilaktyki i resocjalizacji. Z kolei K. Wilski krytyce poddaje zawłaszczanie i wypaczenie środowiskowych form pracy profilaktycznej przez instytucje resocjalizacyjne. Słusznie podkreśla, że w socjoterapię silnie wpisuje się zasada dobrowolności udziału wychowanka. Sprowadzenie socjoterapii do zamkniętych instytucji resocjalizacyjnych degraduje tę metodę pracy i wpisuje ją do grupy tradycyjnych, nieskutecznych form oddziaływania profilaktycznego. W artykule zwraca uwagę na pozorną przeobrażeń i ulepszeń w systemie resocjalizacji dzieci i młodzieży – owa pozorność polega na „zmianie szyldu” – z resocjalizacyjnego na socjoterapeutyczny, podczas gdy jakość pracy i metodyka pozostaje bez zmian. Kontynuacją myśli zawartych przez K. Wilskiego jest artykuł Pawła Żaka pt. *Placówki opiekuńczo-wychowawcze i resocjalizacyjne. Pomoc czy nadużycie?*. Autor wskazuje na mechanizmy nieskuteczności oddziaływań instytucjonalnych oraz opisuje tzw. karierę instytucjonalną wychowanka w kontekście jego postępującego procesu demoralizacji.

Czy polska szkoła przygotowana jest do pracy z uczniem z ADHD? Problem ten próbuje rozstrzygnąć Wanda Baranowska, wskazując na trudności w wypełnianiu tych zadań przez nauczycieli i pedagogów. Z kolei Daria Modrzejewska pisze o pożądanych cechach i kompetencjach nauczycieli i pedagogów szkolnych realizujących zadania profilaktyczne na terenie szkoły. Temat przyczyn nieskuteczności wychowania w placówkach resocjalizacyjnych podejmuje także Bożena Gulla. Umieszczeni w nich wbrew własnej woli wychowankowie sięgają po techniki manipulacyjne. Autorka opisuje przyczyny oraz cechy charakterystyczne tych technik. Tekst ten jest szczególnie ważny z punktu widzenia metodyki wychowania resocjalizacyjnego w zakładach wychowawczych.

Drugą część opracowania kończy artykuł Renaty Szczepanik i Krzysztofa Sobońskiego na temat statusu społeczno-zawodowego funkcjonariuszy służby więziennej w Polsce. Mimo ogólnoswiatowych tendencji i poparcia środowisk naukowych na rzecz resocjalizacji w środowisku otwartym więzienie wydaje się być instytucją niezastąpioną w odniesieniu do niektórych przestępców. Autorzy artykułu wskazują na funkcje, jakie pełnią funkcjonariusze służby więziennej, oraz na negatywne stereotypy dotyczące tej grupy zawodowej (ze wskazaniem ich źródeł).

Ostatnia część opracowania dotyczy wsparcia instytucjonalnego osób dorosłych i starszych.

Olga Czerniawska wskazuje na psychiczny wymiar i oddziaływanie miejsc, w których przebywamy. Podkreśla znaczenie wyposażenia i usytuowania budynków dla samopoczucia mieszkańców i klientów określonych instytucji. Małgorzata Kosiorek z kolei charakteryzuje domy pomocy społecznej dla osób dorosłych i starszych jako miejsca „totalizujące” wszystkie aspekty funkcjonowania podopiecznych. Joanna Wawrzyniak opisuje instytucjonalne rozwiązania w zakresie wspierania aktywności seniorów w wybranych krajach europejskich. Szukanie optymalnych form wsparcia osób starszych jest o tyle trudne, że seniorzy szczególnie ciężko znoszą zmiany społeczne, jakie dokonują się w obszarze gospodarczo-społeczno-kulturowym. Zmiany te dotyczą fundamentalnych form życia człowieka (np. przeobrażenia rodziny) i wzmacniają procesy marginalizacji osób starszych, na co wskazuje Agnieszka Morawiak w artykule zatytułowanym *Doświadczenie zmiany społecznej w życiu człowieka starego*. Organizacja wsparcia społecznego i pomocy osobom starszym stanowi przedmiot rozważań w artykule Edyty Kędry. Autorka wiele miejsca poświęca specyficznym problemom okresu senioralnego oraz trudnościom w zaspokajaniu potrzeb osób starszych.

O problemach pracowników instytucji pomocowych piszą Ewa Bilska i Katarzyna Front. E. Bilska analizuje zapotrzebowanie pracowników ośrodków pomocy społecznej, placówek odwykowych i interwencji kryzysowej na zamiany w tych instytucjach, które udoskonaliłyby ich pracę. Wyniki badań pokazują, że pracownicy dostrzegają bariery utrudniające pracę i potrafią wskazać na kierunki, w jakich zmiany organizacyjne powinny podążać. Z kolei K. Front podejmuje tematykę wypalenia zawodowego personelu domu opieki społecznej.

Joanna Cichła w artykule pt. *Niebieska Karta w prawno-społecznym systemie przeciwdziałania przemocy w rodzinie* ukazuje użyteczność i skuteczność istniejącej od 1998 roku instytucji Niebieskiej Karty oraz jej roli w zapobieganiu przemocy w rodzinie. Z kolei Joanna Swędrak w artykule pod znaczącym tytułem: *Walka o każdy dzień – czyli o „wsparcie” niepełnosprawnych w ramach pseudointegracji* opisuje problemy osób niepełnosprawnych. Całość opracowania kończą rozważania Andrzeja Zbonikowskiego ukazujące walory psychoedukacji w pracy nad rozwojem osobowości dorosłego człowieka.

Renata Szczepanik
Joanna K. Wawrzyniak